

Und als Ahmat' diese zu sich genommen, verfiel er auf den Wunsch noch weiterzugehen, um auch die Notabeln Armeniens mit grossartiger Freundschaft zu gewinnen, um durch jene sicher zu werden vor den verdächtigen Botschaften, die fortwährend Smbat, der König von Armenien, an ihn sandte.

Wie wir oben in Kurzem über Ahmat' erwähnt haben, hatte er an sich gerissen das Land Taraun, es losreissend von der Hoheit Armeniens. Es schreibt vielmals Smbat an Ahmat', das Land wieder aufzugeben, Ašot, dem Sohne des Fürsten Davit', zu übergeben, und versprach ihm die *Hazarapet*-würde von Armenien, auf Grund königlicher Bestallung mit der Botmässigkeit Armeniens. Allein Ahmat' erniedrigte sich nicht das Ohr zu leihen dem Gesagten, die Botschaften missachtend. Nun rüstet Smbat ein stattliches Heer in den ihm untertänigen Ländern, erleidet aber am Ufer des Flusses, der aus den Schluchten von Alznik' herabfliesst (des Bitlis-čai), eine völlige Niederlage.

(Fortsetzung folgt.)

Dr. Jos. Marquart

ՀԱՅՈՑ ԳՐԵՐԸ

(Հարաւորութիւն)

Կը մնայ հերքել նաեւ հայերէն գրերու անկախ կամ հին հմայական նշաններէ յօրինուած ըլլալու գաղափարը. բայց ասիկա ինքնին պիտի հերքուի արդէն, երբ յաջորդ համեմատութիւններէն տեսնուի թէ հայերէն գրերը ինչ աղբիւրներէ յօրինուած են:

18. Վերոյիշեալ այբուբեններէն ոչ մէկը կրնար Ս. Մեսրոբի փափաքը ամբողջապէս ըրացնել, այսինքն տալ հայերէն լեզուին հնչումները պատկերացնող բոլոր գրերը միանգամայն: Այս պատճառով առաջին իսկ վայրկեանին Մեսրոբ պարտաւորուած էր գիմելու քանի մը այբուբեններու, անոնցմէ ընտրութեամբ քաղելու

Kissengenossenschaft der Fürsten Armeniens innehatte, der aus dem Geschlechte der Bagratunier war, einige von seinen Grossen ihm entgegen“ usw. Diese Bezeichnung beruht auf Mar Abas und Ps. Moses Chorenaci (oben Sp 182).

իրեն պէտք եղած նշանները, մէկուն պակասը միւսով լրացնելու եւ բնաւ չգտածները իր մտքէն հնարելու: Ասկէ բնականօրէն կը հետեւի որ հայերէն գրերուն ծագումը չի կարող լինել ըստ իրականութեան աղբիւրներէն: Այս աղբիւրները որոշելու համար ուրիշ ապահով միջոց չկայ, բայց եթէ հայերէնի իւրաքանչիւր տառը համեմատել շրջակայ աղբիւրու այբուբեններուն համապատասխան տառերուն հետ եւ անոնց ձեւական նմանութենէն հանել ստոյգ եղբակացութիւնը: Ուրիշ ամէն միջոց (պատմական յարաբերութիւններ, գրական աղբեցութիւն, փոխառեալ բառեր, կրօնական միութիւն, քաղաքական գերիշխանութիւն եւն) երկրորդական նշանակութիւն ունին վճռելու համար այս խնդիրը: Այս միջոցները շատ անգամ խաբուսիկ ալ են. օրինակի համար՝ Միւլլէր (WZKM. 1894, 155—160) ապացուցանելու համար թէ Հայերը յունարէնէ գիր չառին, մէջ կը բերէ այն թղթակցութիւնը՝ որ տեղի ունեցաւ Ս. Սահակի ժամանակ Գունաց եւ Հայոց մէջ, եւ որով Գոյները կը դատապարտէին Հայերը թէ ինչու անոնք գիմելին ասորոց ոմանց, եւ Գոյներուն գիտութեանը չդիմեցին: Բայց այս թղթակցութիւնը խորեանացւոյն շինածն է եւ իրականութեան մէջ գոյութիւն չունի. եւ առ առաւելն Դանիէլ ասորիին դիմումը եւ Ս. Մեսրոբի Միջագետք ու Եդեսիա ճամբորդութիւնը կ'անկարկէ:

Քննիչներէն շատերը դիմած են յիշեալ երկրորդական ապացոյցներուն. քիչերն են միայն որ կը դիմեն առաջին միջոցին, հայերէնի իւրաքանչիւր տառը համեմատելով օտար այբուբեններու այս կամ այն տառին հետ եւ անոր կրած ձեւափոխութիւնները նշանակելով:

Վերջիններուն կը պատկանին.

ա) Kopp, Bilder und Schriften (1819) ունի 18 հայ գրերու համեմատական տախտակ մը, որ կ'արտատպէ Յարութիւնեան, Հայոց գիրը, էջ 288:

բ) Müller, SWAW. 48, 436—38 կուտայ հայ եւ վրացի գրերու մեծ մասին համեմատութիւնը, այս յօդուածին կցուած առանձին տախտակը հայ եւ վրացի գրերու հասարակ ցուցան է, առանց որեւիցէ համեմատութեան: Ձայնաւորներու համեմատութիւնն ունի WZKM. 1894, 155—160, Թրգմ. ՀԱ. 1894, էջ 244—46: Իսկ նոյն հեղինակին Ueber den Ursprung der gruzinischen Schrift (SWAW.

137, էջ 1—12) յօդուածին մէջ կը գտնենք վրացերէն գրերու ծագման պատմութիւնը, համեմատական տախտակով:

Գ) Gardthausen, ZDMG. 1876, 74—80, յաջող գաղափարն ունեցած է փոխանակ հայ գրերը արդի յունարէն տառերու հետ համեմատելու, ընտրել հին ձեռագիրներու մէջէն յունարէն տառերու հին ձեւերը եւ մի առ մի համեմատած է մեր գրերուն հետ:

Դ) Սարգիսեան (Բաղմ. 1889, էջ 34 եւ 35) երկու տախտակի մէջ կու տայ հայերէն գրերու հնագոյն ձեւերը եւ կը համեմատէ զանոնք յունարէնի հնագոյն ձեւերուն, զանգիւղի եւ նոր պարսկերէնի հետ:

Ե) Յարութիւնեան, Հայոց գիրը, էջ 308, վիճաբանող ցուցակի մը մէջ կը շարէ հայուն դէմ փիւնիկ, արամական, պալմիրական, եբրայական, բարելական եւ պարսկերէն գրերը մասամբ, բայց անոնց համեմատական քննութիւնը չի տար:

Ն) Մալխասեան (Տարաղ 1893, էջ 72) ունի քանի մը գրերու համեմատութիւնը, բայց առանց սկզբնաձեւերը յիշելու:

Զ) Տաղաւարեան, Ծագումն հայ տառից, էջ 24 ունի համագրական պարզ տախտակ մը հայ, փիւնիկ եւ յոյն գրերու:

Է) Հ. Գ. Մէնէվիշեան (ՀԱ. 1896, էջ 215) իբր հիմ ընդունելով Gardthausenի տուած հին յունական ձեւերը՝ առանձին տախտակի մը մէջ կը դնէ անոնց յաջորդական ձեւափոխութիւնները՝ մինչեւ հայերէն երկագրի հասնիլը: Հայերէն գրերու մինչեւ այժմ եղած բոլոր համեմատական ուսումնասիրութեանց մէջ ամէնէն կատարեալն ու միակ լաւագոյնն է:

Ը) Փառնակ (Անահիտ 1905, էջ 129—130) անցողակի կը յիշէ քանի մը գրերու առանձին առանձին ծագումը, առանց սակայն օտար ձեւերը համեմատութեան առնելու (տպագրութեան դժուարութեան պատճառով):

Թ) Մարքուարդ (ՀԱ. 1912, էջ 658—666) կու տայ 33 հայերէն գրերու համեմատութիւնը իրենց համապատասխան յոյն, ասորի եւ պահլաւ ձեւերուն հետ:

Մենք ալ պիտի դիմենք տառերու ձեւական համեմատութեան սոյոգ միջոցին:

Համեմատութիւնը կատարեալ եւ ամբողջական ընելու համար կարեւոր կը համարինք նախ դնել ընդհանուր համագրական տախտակ մը, որուն մէջ իւրաքանչիւր հայերէն տառի մը, որուն մէջ իւրաքանչիւր հայերէն տառի դէմ դրուած են օտար այբուբեններու հնչմամբ համապատասխան տառերը: Համեմատուած այ-

բուբեններն են հայերէն յետոյ կարգով՝ վրացերէն (խուցուրի եւ միսգորուլի), յունարէն (ձեռագիրներէ քաղուած հին յունական ձեւերը եւ յետոյ արդի ձեւերը՝ գլխագիր եւ բոլորգիր), խպտիերէն, փիւնիկերէն, արամական, պալմիրական, բարելական, սամարական, եթովպական, մանիքէական, սոգդիական, էսթրանկէլո, ասորական (յակորիկեան), հին սասանեան (երկու արձանագրութեանց մէջ գործածուած ձեւերը), պահլաւական, զենգական եւ արաբական գրերը¹:

Այս ցուցակին հետ կու տանք նաեւ Հ. Մէնէվիշեանի յօրինած տախտակը, ուր կը գտնենք 25 հայ գրերու համեմատութիւնը յունարէնի հետ եւ անոնց միջին կամ անցման ձեւերը²:

Ա. Բ. Գ. Դ. Ե.	Յ. Զ. Է. Ը. Թ.
Բ. Բ. Բ. Բ. Բ.	Օ. Օ. Ո. Ո.
Ժ. Գ. Գ. Գ. Գ.	Ո. Ո. Ո. Ո.
Ժ. Դ. Դ. Դ. Դ.	Զ. Զ. Զ.
Է. Է. Է. Է. Է.	Ո. Բ. Բ. Բ. Բ.
Ը. Ը. Ը. Ը. Ը.	Շ. Ս. Ս. Ս.
Ի. Ի. Ի. Ի. Ի.	Ս. Ս. Ս.
Դ. Դ. Դ. Դ. Դ.	Դ. Դ. Դ. Դ.
Ե. Ե. Ե. Ե. Ե.	Փ. Փ. Փ.
Զ. Զ. Զ. Զ. Զ.	Ք. Բ. Բ.
Է. Է. Է. Է. Է.	
Ը. Ը. Ը. Ը. Ը.	

Այս երկու ցուցակները ունենալով մեր աչքին առջեւ, կրնանք հիմայ անցնիլ իւրաքանչիւր գրի մանրամասն քննութեան:

Ա.

Gardthausen եւ Մէնէվիշեան այս գիրը կը հանեն յն. ւ-էն (տես Փ. Գուց. Թիւ 1 նշանը, որ արդի ա-էն այն տարբերութիւնն ունի, որ

¹ Հրապարակային չնորհակալութիւն ընկերոջս Պր. Կ. Բասմաջեանի, որ ուղարկեց ինձ վերոյիշեալ պարտաւորութիւններէն քանի մը հատը:

² Յաջորդ էջերուն մէջ այս տախտակը պիտի յիշենք Փ. Գուց. (Փոքր Գուցակ) համառօտագրութեամբ. իսկ Սեծ Գուցակը պարզապէս Յուսիս Բաղմով:

ԱՅԲՈՒԲԵՆՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱԴՐԱԿԱՆ ՏՈՒՑԱԿ

[illegible]

կրորակին ծայրերը դուրս ելած չեն)։ Корр եւ Փառնակ հին պահլաւական Ս ձեւէն, Տաղաւարեան եւ Յարութիւնեան փիւնիկ Կ գրէն։ Միւլէր նախ սասանեան եւ զանդիկ « գրէն, յետոյ զնդ. » գրէն։ Սարգիսեան յն. ա-էն, բայց կ'ըսէ թէ Մեսրոփ աչքի առջեւ ունեցեր է նաեւ զնդ. » գիրը։ Մարքուարդ կը մերժէ յն. ա եւ կը գնէ գլխիվար դարձած էսթրանկէրօ ա-էն կամ աւելի լաւ՝ պահլաւերէն ա-էն։

Սխալ է զանդիկ « գրին համեմատութիւնը, ինչքան որ հայերէն «-ին հետ նմանութիւնը կատարեալ ըլլայ, որովհետեւ նախ զնդ. » կը ներկայացնէ երկար ա, երկրորդ որ հայերէն բոլորգիր կամ նօտրագիր ձեւը շատ աւելի բոլորգիր կամ նօտրագիր ձեւը շատ աւելի յետին ժամանակի բան է։ Անընդունելի կը յետին ժամանակի բան է։ Անընդունելի կը գտնեմ նաեւ էսթրանկէրօ գիրը, որմէ հայերէն Ա հանելու համար ոչ միայն տառը պէտք է գլխիվար շրջել (Վ), այլ եւ յետոյ ալ դէպի աջ դարձնել։ Ինչ պէտք ունէր Մեսրոփ այս պիտի յեղաշրջութեանց ենթարկելու տառը։

Մեր գրին նման կը մնան ուրեմն փիւնիկ-արամական Կ ձեւը, յունարէնն ու պահլաւականը։

Յունարէնի համար պէտք է առնուլ արդի ա ձեւը, այլ այն հնագոյն ձեւերը՝ որ կ'երեւան մեր ցուցակին մէջ։ Gardthausen կ'առնու ցուցակին առաջին ձեւը, որ օղակ մ'է՝ քովէն թեք գծիկով մը գոցուած։ Բայց Gardt. կը յիշէ նաեւ տեսակ մը ա, որ հին գրութեանց մէջ շատ անգամ կը պատահի եւ որուն մէջ կրորակին տեղ սուր անկիւն մը կայ (տես Փ, ցուց. Թիւ 2 եւ 3)։ Այս պարագային յոյն տառը գրեթէ կը նոյնանայ փիւնիկեան ձեւին հետ։ Մեծ ցուցակին երկրորդ եւ երրորդ ձեւերը աւելի մօտիկ են հայերէնին։ Երկրորդ եւ հայ գրերուն նմանութիւնը երեւան հանելու համար պէտք է նկատել որ յունարէն տառերը հայերէնի մէջ ենթարկուած են բնորոշ ձեւափոխութեան մը. գրերուն կը դարձուածքները գրեթէ միշտ բացուած են։ Այս օրէնքը անմիջապէս աչքի կը զարնէ, երբ համեմատենք օրինակի համար՝ փ = յն. Փ, Բ = յն. Բ, Ո = յն. Օ համար՝ փ = յն. Փ, Բ = յն. Բ, Ո = յն. Օ գրերը։ Այս ձեւափոխութեան ծագումն անշուշտ այն է որ գրչի շարժումները սկիզբէն քիչ մը թոյլ եղած են, կըր դարձուածները անմիջապէս կերպով կատարուած են, որով կըրակներուն գիծը գրին միշտ բունին կպած չէ, այլ անշատ ու բերանաբաց թեւ մը ձեւացուցած է։ Այս երկրորդ ձեւերը՝ որոնք նոյն են հայերէնին հետ,

այլ եւ նոյն իսկ առաջին ձեւը կրնայ տալ հայերէն Ա, կըրակը ըստ օրինի բանալով եւ թեք գիծը փոխանակ ամբողջութեամբ գնելու, քիչ մը վարէն գնելով։ (Մեր նոր ոճի գրութեանց մէջ՝ Կէստրանկէրօ Ա-ը գրեթէ այս ձեւն ունի)։

Մեր գրին շատ մօտիկ են նաեւ փիւնիկ-արամական Կ ձեւը, զոր պէտք է մերժել ժամանակի հեռաւորութեան պատճառով, եւ պահլաւական «, որ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ դէպի ձախ դարձած Ա։

Ուրեմն մեր Ա-ին ծագումը կը տատանի յուն. ա-ի եւ պհլ. «-ի միջեւ։

Վրացերէն ձեւը մեկնելն աւելի դժուար է, որովհետեւ ծանօթ ձեւերէն ոչ մեկուն կը նմանի։ Միւլէր շրջելով մէկ քովի վրայ (Վ), կը գտնէ որ նման է սասանեան եւ զնդ. » ձեւին, կը յետոյ կը նմանցնէ արամ. Կ գրին։ Ըստ իսկ յետոյ կը նմանցնէ արամ. Կ գրին։ Ըստ իսկ անտարակոյս է որ վրացերէն գիրը կը ծագի անտարակոյս է որ վրացերէն գիրը կը ծագի յուն. ա-ին եւ իր ձեւով կը գտնուի հայուն եւ յոյնի մէջտեղ։ Հայերէն Ա ձեւը գուրս բերելու համար երեք շարժում կ'ընենք. առաջին շարժումով կը գծենք ձախակողմեան սիւնը, երկրորդ շարժումով այս սիւնը կը շարունակենք եւ կը գծենք աջակողմեան սիւնը, երրորդ շարժումով կը գծենք պոչը։ Եթէ այս երեք շարժումներուն կարգը փոխենք եւ առաջին շարժումէն յետոյ անցնինք երրորդ շարժումին, կը ձեւանայ վրացի գրին հիմնական մասը Լ, զոր լրացնելու համար կը մնայ երրորդ շարժումով մը գծել աջակողմեան սիւնը։ Այս սիւնը անշատ միալուս պատճառաւ կրցած է աւելի վեր բարձրանալ, քիչ մը հեռուէն սկսիլ, եւ վերջապէս կարճնալով՝ Լ-ին վրայ թեւ մը ձեւացնել։ Այս բոլորը զարմանալի երեւալով չէ մեղի, որովհետեւ միշտ միեւնոյն բանը պատահած է նաեւ հայերէն գրութեան մէջ. նօտրագիր գլխատառ Ա-ը, որ մեր հիմնական ձեւագիրներուն մէջ գործածական է, կազմուած է նոյն հիմնական Լ-էն, որուն ծոցին մէջ գրուած է մէկ շեշտաձեւ նշան (1) եւ մէկ ոլորուող թեւ (2)։

Բ.

Յարութիւնեան եւ Տաղաւարեան կը հանեն փիւնիկեան Դ կամ շրջուած Բ ձեւէն։ Müller կը յիշէ յն. Բ, բայց աւելի լաւ կը գտնէ պալմիրականը, որմէ շրջեալ կը կարծէ։ Մարքուարդ կը հանէ էսթրանկէրօ « գրէն։ Իսկ Gardt., Մէնէվիչեան, Սարգիսեան, Մալ-

խասեան եւ փառնակ կը հանեն յն. B-էն: Ըստ իս ոչ փիւնիկեանը, ոչ պալմիրականը եւ ոչ ալ արամական, բարեւական, ասորական ու պարսկական ձեւերը կրնան մեկնել մեր գրին ծագումը: Մարքուարդ մեր ձեւին հասնելու համար = ձեւը նախ աջ կը դարձնէ (=), երկրորդ՝ ասոր ծախ կողմէն սիւն մը կ'աւելցընէ (F) եւ երրորդ՝ երկու թեւերուն ծայրը կտուցի պէս վար կը ծռէ՝ համաձայնեցնելու համար «յոյն նախագաղափար B-ին»:

Չեմ գիտեր թէ ինչ պէտք կայ այսքան փոփոխութիւն մտցնելու մէկ գրի վրայ եւ վերջը դարձեալ յունական B գրին օգնութեանը դիմելու, որ ինքնին կրնայ ամենագեղեցիկ կերպով տալ մեր Բ գիրը: Մարքուարդ կը մերժէ B գրէն հանել մեր Բ-ը, ըսելով որ եթէ յունարէնը մեր գրին մայրն ըլլար, գրեթէ R ձեւը պիտի տար: Բայց այսպէս չէ: Հայերէն գիրը յունարէնի հետ նոյն գիրքն ունի, աջ ու ձախ շրջելու պէտք չկայ. յոյն գրին աջակողմեան երկու կըր դարձուածքները՝ հայերէն գեղագրութեան սովորական օրէնքով (ինչպէս քիչ մը վերը բացատրեցինք) բացուած եւ ձեւացուցած են մեր Բ գրին երկու թեւերը: Այսօր ալ շատեր արդէն այնպէս մը կը գրեն մեր գլխատառ Բ-ը, որ գրեթէ յունական կամ եւրոպական B գիրը կը դառնայ:

Վրացերէն Վ շատ կը նմանի արամականին՝ իր ձախ դարձած գիրքով ու կիսաբաց բերանով. բայց պոչը աջ է դարձած, մինչդեռ արամականին մէջ դէպի ձախ դարձած է: Միւլէր վրացի տառը կը միացնէ մէյ մը պալմիրականին, մէյ մ'ալ արամականին:

Ինձ համար այս գրին ծագումը մութ կը մնայ:

Գ.

Միւլէր կը հանէ արամական եւ պալմիրական ձեւերէն. Յարութիւնեան եւ Տաղաւաբեան փիւնիկեան ձեւէն, Մարքուարդ կը գտնէ որ Գ գիրը նման է սասանեան Պին, բայց որովհետեւ ասիկա Կ ձայնն ունի, ուստի չ'ընդունիր եւ առանց մեկնութեան կը թողու:

Փիւնիկերէնն ու արամերէնը՝ որոնք նոյն ձեւն ունին, զուրկ ըլլալով մեր գրին թեւէն, բնականաբար համեմատութենէ հեռու կը մնան: Պալմիրականը բնաւ չի նմանիր հայուն: Շատ տարբեր են նաեւ ասորի, էսթրանկէլ, պահլաւական եւ մանիքեական ձեւերը: Սոգդիական, եթովպական ու սամարական ձեւերը թէեւ

շատ նման են, բայց չունին Գ-ին թեւը՝ որ մեր գրին հիմնական գիծը կը կազմէ եւ Գ-էն դանաղանոց մասն է. հետեւաբար եւ հաշուի չեն գար: Զնդ. Գ կրնար բաւական մօտենալ, եթէ շրջուած չըլլար: Իրրեւ համեմատութեան նիւթ կը մնայ յունարէնը: Սարգիսեան կը հանէ յն. Դ ձեւէն, որուն հետ կցելու համար գիրը աջէն ձախ կը դարձնէ: Բայց աջէն ձախ դարձնելը արդէն հայերէն գեղագրութեան ոգոյն հակառակ է, որովհետեւ՝ ինչպէս գիտենք, հայերէն այբուբենը աջակողմեան ուղղութեան կը հետեւի, հետեւաբար կրնայ առ առաւելն ձախէն աջ դարձնել եւ ոչ բնաւ հակառակը: Այս տեսակէտով յունարէն Դ եւս նշանակութենէ զուրկ է:

Պէտք է առնուլ հին յունարէն ձեւը, որ կը տեսնուի Յուցակին մէջ. Gardt. եւ Մէնէ-վիշեան մեր գիրը կը համեմատեն այս ձեւին հետ: Մեր եւ յոյն գրին մէջ երկու տարբերութիւն կայ. նախ՝ յոյն գրին գլուխը բաց է, մինչդեռ մերինն մէջ ընդհակառակը գոց է, եւ երկրորդ՝ տակը կեռ մը կայ, որ մերինն մէջ չի գտնուիր: Gardt. յունարէն հին ձեւագիրներու մէջ գտած է զուտ խաչաձեւ քիչ մը (+), որ տակի կեռէն զուրկ ըլլալով՝ տարբերութիւններէն մէկը կը ջնջուի: Բայց գլխի կողմէն միացած ձեւ մը գտնուած չէ: Կրնայ ըլլալ որ այս միացումը յետոյ հայերէնի մէջ ձեւացած ըլլայ, ինչ որ շատ դիւրութեամբ կրնար տեղի ունենալ: Արդարեւ եթէ առնունք զուտ խաչաձեւ գիւմ մը (+), բնականօրէն կրնանք ենթադրել որ այս խաչաձեւ կազմող երկու գծերը գրութեան ժամանակ երկրաչափական ճշտութիւն մը պահած չըլլան, այլ գրութեան դիւրութեան համար իրենց ծայրը փոքրիկ կեռ մը ստացած ըլլան և 7 ձեւով, որոնք յետոյ միանալով կազմած ըլլան 4 թուանշանին նման ձեւ մը եւ ասկէ ալ Գ: Արդէն ներկայ ձեւագրին մէջ ալ կայ նման գիւմ մը, որ կը բաղկանայ և ձեւով գծէ մը, որուն մէջտեղէն վերէն վար կ'անցնի Վ նշանին նման գիծ մը:

Վրացերէն Վ նոյն է հայերէնի հետ, միայն թէ հոս թեւին տեղ գրին սորորտը սանդղաձեւ մը շինուած է: Միւլէր այս գիրն ալ կը հանէ արամական եւ պալմիրական ձեւերէն, ինչ որ իմ կարծիքովս անընդունելի է:

Դ.

Այս գիրը բաւական դժուարութիւն կը յարուցանէ: Միւլէր կը հանէ արամական

ներկայացնեն հին դելտային գագաթի երկու թեւերը: Հայերէն Գ-ի մէջ՝ տակի գոց եռանկիւնը բացուելով՝ նախապէս թոյլ կիսակորակ մը շինուած է՝ որ հետզհետէ կրճատուելով՝ մնացած է միայն Գ-ին ուղիղ սիւնը: Ընդհակառակը գագաթի կարճ թեւերը զարգացած եւ ձեւացուցած են մեր մէջ Գ-ին գլուխը եւ թեւը: Գոց եռանկիւնի բացման երեւոյթը տեղի ունեցած է նաեւ յունաց մէջ. հմտ. ցուցակին մէջ երկրորդ եւ երրորդ ձեւը՝ որմէ զարգացած է նորագոյն ծ ձեւը:

Սարգիսեան մեր Գ գիրը կը հանէ ցուցակին երրորդ եւ չորրորդ ձեւերէն, որոնք սակայն չեն կրնար հայերէն Գ-ին նմանցուիլ. միեւնոյն ժամանակ կ'ըսէ թէ Մեսրոբ աչքի առջեւ ունէր զն. է ծ գիրը (իբր մի կը յիշէ ձեւ մը՝ որով անշուշտ այս գիրը կը հասկնայ):

Միւլլէր վրացի Ծ կը հանէ փիւնիկ. A կամ արամական A Կ գրէն, գլխովայր շրջելով, ինչ որ այնու ամենայնիւ նմանութենէ հեռու կը մնայ:

Ե.

Յարութիւնեան կը հանէ փիւնիկեան Յ գրէն. բայց ասիկա հայերէն Ե դառնալու համար շատ բանի կը կարօտի. նախ պէտք է երեսը դէպի աջ դարձնել, յետոյ սիւնը տակէն կտրել, եւ վերջապէս վերի առաջին թեւը հանել: Այսքան փոփոխութիւն ծանր երեւցած է նոյն իսկ Տաղաւարեանին, որ թէեւ առհասարակ հայերէն գրերու փիւնիկեան ծագման կողմնակից է, բայց այս պարագային Ե կը համարի հայերէն Ե գրէն ձեւափոխուած: Կայ նաեւ այն հանգամանքը՝ որ փիւնիկեան Յ գիրը, ինչպէս եւ անոր ցեղակից բոլոր սեմական, ասորական եւ իրանեան ձեւերը, ի ձայնն ունի եւ յունաց մէջ միայն դարձած է Ե: Սեմական լեզուները զուրկ են Ե ձայնաւորէն եւ միայն զննդական այբուբենն է որ ստեղծած է այս ձայնաւորին համար քանի մը նշաններ, Ե (Ե) եւ ի՛ որ կը համարուի Ե թ, եւ ասոնց համապատասխան երկարները՝ Ե օ եւ ի օ: Այս կէտը նկատի ունենալով համեմատութեան ամէն պայման կը ջնջուի յիշեալներուն հետ:

Միւլլէր, որ սկիզբէն սեմական Ե ի գրին կողմնակից էր, ասոր իբր պապացոյց բերելով վրացերէն Ե գրին նմանութիւնը, վերջին անգամ կը գիմէ զննդերէնի եւ մեր գիրը կը հանէ զն. Ե ձեւէն որ ճիշտ նոյն է յունարին Ե-ին հետ: Բայց այս մեկնութիւնը անշուշտ ուղիղ

չէ, որովհետեւ, ի նկատի չունենալով հանդերձ այն կէտը՝ որ զն. Ե կը համարուի թ Ե, գրին մէջքը փոս է եւ չի կրնար տալ հայերէն Ե, այլ շատ շատ շրջուած Յ-ի նման ձեւ մը:

Սակայն ինչքան հաւատարիմ նմանութիւն կայ յն. ձեւին հետ, որուն հետ կը համեմատեն մեր Ե-ը բանասէրներուն մեծ մասը. Gardthausen, Մէնէվիշեան, Սարգիսեան, Մալխասեան եւ Մարքուարդ:

Յունարէն գիրը փիւնիկերէնի շրջուած ձեւն է, ծուռ կամ ուղիղ դրուած Ե, որ մեր գրին գիրքն ունի: Ասոր տակէն յետոյ կրճատուած է վար երկարած սիւնը, ինչպէս հայերէնին մէջ եւս, որով ձեւացած է Ե ձեւը: Բայց ինչպէս ցուցակին մէջ կը տեսնուի, զանազան հին ձեռագիրներու մէջ գործածուած է նաեւ ասոր քիչ մը տարբեր ձեւը, ուր ստորին թեւը կիսաբոլոր վեր դարձած է՝ ճիշտ մեր գրին պէս. իսկ վերին թեւը շեշտի նման բան մը եղած է: Երբեմն նաեւ այս շեշտն ալ կը պակսի, ինչպէս կը ցուցնեն ցուցակին երրորդ, չորրորդ եւ հինգերորդ ձեւերը, որոնք մեր Ե-էն տարբերութիւն մը չունին:

Սարգիսեան թէեւ ուղիղ համեմատութիւնը կը դնէ, բայց կ'ըսէ նաեւ որ Մեսրոբ զն. Ե գիրը աչքի առջեւ ունէր հայերէն «համապատասխան» գիրը կաղմած ժամանակ: Բայց թէ որն է այս համապատասխան գիրը՝ չ'ըսեր: Ինչ կը թուի թէ Ե կ'ուղէ հասկնալ: Այս կէտը աւելորդ էր:

Շատ հետաքրքիր է վրացերէն Ե եւ Ասիկա՝ ինչպէս կը տեսնուի, յն. գրին հետ բնաւ նմանութիւն չունի եւ աւելի արդարացի պիտի ըլլար համեմատել արամական ու պալմիրական ձեւին հետ, ինչպէս կ'ընէ Միւլլէր: Սակայն, ինչպէս Gardthausen կ'ըսէ, վրացի ձեւը կը ծագի հին II գրէն, որ յն. Ե-ին երկրորդական ձեւն էր եւ յատկապէս գործածական լատինական գրութեան մէջ: Վրացերէնի մէջ, ինչպէս սպասելի էր, երկու ցուպերը գլխի կողմէն միացած են, միակտուր գիր մը ունենալու համար: Ասկէ զատ առաջին ցպիկը երկրորդէն քիչ մը կարճացած է:

Զ.

Յարութիւնեան կը համեմատէ փիւնիկեան Զ, Տաղաւարեան I կամ Z գրերուն հետ: Առաջինը գլխով նման է, բայց քովէն աւելորդ թեւ մը ունի. ասկէ զատ տակի պոչը կը պակսի: Միւս փիւնիկեան ձեւերը, ինչպէս նաեւ

Հատ գեղեցիկ է Kopp-ի եւ Միւլէրի համեմատութիւնը: Ասոնց քով մեր գիրը կը դրուի զնդ. ի գրէն, ճիշտ ինչպէս որ է կը հանուի զնդ. ի գրէն: Զնդ. ի եւ ի ճիշտ այն համեմատութիւնն ունին իրարու հետ, ինչ որ հայ. է եւ է: Երկուքին մէջ ալ վերջինը պոչով մը միայն կը տարբերի առաջինէն: Սակայն դժբախտաբար, ինչպէս գիտենք զանդիկ ձայնաւորներու դրութիւնը յետին ժամանակի ներմուծութիւն մ'է: ի եւ ի ոչ թէ e, զ ձայններն ունին, այլ e, զ. e ձայնին համար կը գործածուի զնդ. ի ձեւը, որուն երկարն է լս. թ. հայերէն է չի ծագիր զնդ. ի-էն, այլ յն. e-էն, ինչպէս տեսանք: Այսպէսով հայ. է եւ զնդ. ի գրերուն շատ գեղեցիկ նմանութիւնը կը դառնայ պատահական:

Միւս այբուբենները զուրկ են համապատասխան ձայնաւորէն. կը մնայ միայն յունարէնը:

Gardthausen, Մէնէփիշան եւ Սարգիսեան մեր գիրը կը համեմատեն յն. Ի դրին հետ, որ հնչմամբ, գրերու շարքով եւ տառադարձութեան մէջ հայերէն է-ին համապատասխան է: Թէեւ յունարէն Ի մերինէն շատ տարբեր է ձեւով, բայց անոր հին ձեւերը (տես ցուցակին երկրորդ եւ երրորդ ձեւերը) դիւրութեամբ կու տան հայերէն է գիրը, միջին թեւին յաւելմամբ:

Մարբուարդ է գիրը մեր Է-էն ձեւացած կը զնէ եւ հակառակ է յունարէն ծագման, առարկելով թէ Ի գիրը Է-ի մօտիկ հնչում մ'ունէր: Բայց ապահովապէս կը սխալի Մարբուարդ, որովհետեւ Է դարու հայերը յունարէն Ի գիրը տառադարձուցած են միշտ է կամ է եւ այբուբենին մէջ ալ է-ին դէմ դրած են:

Միւլէր վրացի Ի գիրը կը հանէ արամական Ի (Հ) գրէն, բայց յն. Ի-ին երկրորդ ձեւը աւելի մօտ է. վրացի գրին վրացի կէտը կը բռնէ մեր գրին թեւին տեղը եւ միեւնոյն ծագումն ունի:

Ը.

Միւս ազգերը չունին այս գիրը. հարուստ վրացերէնի մէջ անգամ կը պակսի, երբայցեղք եւ նոր պարսիկները ունին այս հնչումը, բայց ձայնանշով կը նշանակեն: Այնպէս որ Մեսրոբի համար հայերէնի այս հնչման դէմ համազօր մը չկար:

Յարութիւնեան (էջ 314) այս գիրը կը հանէ հայ. Է-էն, որուն համար պէտք է կրկնել

այն՝ ինչ որ վերը ըսինք է գրին առթիւ: Տառաւորեան կը հանէ հայերէն Հ գրէն, ասիկա ալ փիւնիկ Թ գրէն: Միւլէր կը հանէ զնդ. ի գրէն, որ ունի ուղային « (ա) » հնչումը եւ հետեւաբար նոյնպէս հետու կը մնայ մեզմէ: Սարգիսեան կը հանէ ասոր. « է » գրէն (անունը իսկ թերեւս յարմար գտնելով ըն. անունին), բայց ասիկա ալ ձեւով ամենեւին նման չէ:

Գրին ծագումը գտնելու համար պէտք է նախ քննել թէ ինչպէս վարուած են այբուբեն հնարող ուղիղ աչքերը՝ երբ իրենց լեզուին մէջ ունեցած են այնպիսի հնչիւններ՝ որոնց համազօրը կը պակսէր իր նախատիպ առնուած այբուբենին մէջ:

Օրինակը կը ցուցնէ որ այս պարագային՝ այբուբեն հնարողները իրենց տիպար այբուբենին մէջէն ընտրած են սովորաբար այն գիրը՝ որ ամէնէն աւելի մօտիկ հնչում ունէր իրենց ունեցած հնչման, եւ այն գրին վրայ փոքր ձեւափոխութիւն մը մտցնելով՝ շինած են նոր տառ: Այսպէս օրինակի համար պարսիկները փոխ առնելով արաբական այբուբենը, չգտան հոն իրենց լեզուին ք, շ, չ եւ ց հնչիւնները. ուստի առին ասոնց մերձակօր հնչիւնն ունեցող տառերը՝ ք, չ, չ, չ, չ, չ եւ փոքրիկ փոփոխութեամբ շինեցին՝ ք, չ, չ, չ, չ, չ: Թուրքերը երբ փոխ առին պարսկական (= արաբական) այբուբենը, չգտան հոն իրենց լեզուին ո (կողորդական ն) հնչիւնը, ուստի առին ասոր մօտակօր հնչիւնն ունեցող չ կ գիրը եւ վրան երեք կէտ աւելցնելով՝ շինեցին չ ո (սաղըր քեաֆ): Այսպիսի նորակերտութիւններ են նաեւ մալայերէնի ڠ ng, ڏ ny, ڏ p, Հինտուսութանի ڏ է, եւրոպական լեզուներուն մէջ՝ Լ-հերէն, սլովաք եւն է, ի, ի, ի, իսլանտերէն ڏ, գոթերէն ڏ, սպաներէն ո եւն եւն:

Այս օրէնքը կը կոչեմ՝ այլանմանութեան օրէնք:

Այլանմանութեան բնական եւ ընդհանուր օրէնքին հետեւած է նաեւ Մեսրոբ ամէն անգամ՝ երբ հայ հնչումն արտայայտող գիր մը չէ գտած իր ծանօթ այբուբեններուն մէջ:

Ը գրին ամենամօտիկ հնչիւնն էր անշուշտ է, ուստի ասոր միջին թեւը քիչ մը վեր բարձրացնելով՝ շինած է Ը տառը: Գրեթէ նման ձեւով մը վարուած են նաեւ նոր լեզուաբանները, որոնք գիտական այբուբենի մէջ Ը ձայնը նշանակելու համար ընտրած են նոյն e գիրը եւ շրջելով կամ տակը կէտ մը զննելով՝ շինած են Ը կամ Ը:

Մենք ուրախ ենք որ Ս. Մեսրոպ մեր գրե-
րուն մէջ կէտեր գործածած չէ, ինչ որ առան-
ձին առաւելութիւն մը կու տայ մեր այբուբենին:
Քիչ այբուբեն կայ որ այս առաւելութիւնն ու-
նենայ. ամէնքն ալ գոնէ փոքր չափով մը կէտե-
րով զարգարուած են. օր. ասորին ունի Յ, յ,
ըով զարգարուած են. օր. յունարէնը կէտերու
լատինը ի, յ, ռուսը ի, ի, յունարէնը կէտերու
եւ շեշտերու ահագին բազմութիւն մը, իսկ սե-
մական լեզուները իրենց ձայնանշաններով, մա-
մական արարներէնը եւ ասկէ յառաջացած
այբուբենները՝ ամէն մէկ գրի վրայ մէկէն մինչեւ
չորս կէտերով ու ձայնանշաններով՝ ուղղակի ան-
տանելի են:

Վրացերէնը, ինչպէս գիտենք, Է գիրը չունի.
վերջին ժամանակները հնարուած է Ն ձեւը՝
այս ձայնին համար:

Թ.

Թ. գրին ծագումը որոնելէ առաջ պէտք է
որոշել թէ որո՞նք են իր համապատասխանները
օտար այբուբեններու մէջ: Եունարէնի մէջ ասոր
համապատասխանն է Θ, որուն տարակոյս չկայ:
Եունարէն այբուբենը, ինչպէս գիտենք, ծագած
է փիւնիկեանէն, ուր այս գրին մայրն է Θ *teth*
գիրը: Միւս սեմական այբուբեններուն մէջ
փիւնիկեան Θ գրին համապատասխաններն են
երբ. 𐤛, ասոր. ܐ, սամար. 𐤔, եթովպ. 𐌥 եւն.
Եունարէնի մէջ կայ նաեւ T գիրը, որուն փիւ-
նիկեան մայրն է + կամ X *tau*. ասոր ալ ցեղա-
կիցներն են երբ. 𐤕, եթովպ. 𐌦, սամար. 𐤕,
ասոր. ܬ եւն. Արգ. հայերէնի մէջ թէեւ յու-
նարէն Θ տառադարձուած է Բ եւ յն. T =
հայ. Բ, բայց սեմական 𐤕 կու տայ հայ. Բ, իսկ
սեմական 𐤕 = հայ. Բ (տես Հիւպլ., Arm.
Gramm., էջ 286): Հակառակութիւնը ակ-
ներեւ է, յն. Θ = հայ. Բ, յն. Θ = սեմ. 𐤕,
բայց սեմ. 𐤕 = հայ. Բ:

Արգ. երբ Ս. Մեսրոպ կը հնարէր հայերէն
գրերը, ինչ բան ի նկատի պիտի առնուր. գրե-
րուն հնչումը թէ անոնց հին ծագումը: Տարա-
կոյս չկայ որ միայն հնչման հետ գործ ունէր
անիկա, որովհետեւ հնագրագէտ մը չէր՝ տա-
ռանոնց վրայ կաղապարելու համար: Այս տե-
անոնց վրայ կաղապարելու համար: Այս տե-
սակէտէն առաջնորդուելով՝ մենք ալ մեր ցու-
ցակին մէջ Թ գրին դէմ գրինք յունարէն եւ
կապիտէն Θ, բայց փիւնիկ եւ այլ սեմական
այբուբեններուն 𐤕 *tau* գիրը. իսկ S գրին դէմ
յն. T, բայց փիւնիկ եւ այլ սեմական այբու-
բեններուն 𐤕 *teth* գիրը:

Այս համապատասխանութիւնները որոշելէ
յետոյ տեսնենք թէ ինչպէս կը վարուին մեր
բնիշխները Թ գրին հետ:

Յարութիւնեան այս գիրը կը հանէ փիւ-
նիկեան Ս գրէն, Տաղաւարեան փիւնիկ Θ գրէն,
Միւլէր պալմիրական Ե գրէն, ասոր բոլորն ալ
սեմական *teth* գրին ներկայացուցիչներն են, որ
ինչպէս տեսնք, կը համապատասխանեն միայն
մեր S-ին եւ հետեւաբար հոս գործ չունին:
Աւելցնենք նաեւ որ ձեւով ալ նման չեն մեր
գրին: Փիւնիկեան Ս եւ պալմիրական Ե մեր
գրին վերածուելու համար պէտք է նախ աջ
դառնան եւ յետոյ գլխիվայր շրջուին: Փիւնիկ Θ
հնուէն միայն կը յիշեցնէ մեր գիրը եւ անոր
հասկնալի համար զանազան ձեւափոխութեանց
հասկնալի համար զանազան ձեւափոխութեանց
պէտք ունի: Զնդ. Ե գրին ալ գործ չունի մեզի
հետ, որովհետեւ ասոր հնչումը յն. արգի Թ
գրին պէս Բ-ի եւ Գ-ի մէջ կը տատանէր. Միւս
ղատ՝ ձեւով տարբեր չէ պալմիրականէն: Միւս
այբուբեններու համապատասխան ձեւերը, փիւ-
նիկ + կամ X (տես ցուցակին մէջ), նոյնպէս
տարբեր են մեր գրէն: Κορρ կը դնէ հին պրս.
(իմա զնդ. պհլ.) Ն գրէն, որ աւելի մեր Բ գրին
կը համապատասխանէ, թէեւ երբեմն ալ Բ տա-
ռադարձուած է:

Փիւնիկեան Θ գրին զարգացած ձեւը կը
ներկայացնէ յն. Թ: Փիւնիկ գիրը գրչի անջատ
շարժումներով միայն կրնար ձեւանալ. ջանք
եղած է մէկ շարժումով գրելու, այսպէս ձեւա-
նալի է մէկ շարժումով գրելու, որ շրջուած Թ գրին
ցած է հին յունական ձեւը, որ շրջուած Թ գրին
նման բան մ'է եւ նոր յունական Թ, որոնց
տարբերութիւնն այն է որ առաջինը վերէն
կը սկսի, երկրորդը վարէն: Հին յունականին
բոլորովին նման է հայ. Թ, որուն մէջ ձախա-
կողմեան սիւնը հայ գեղադրութեան ոճին հա-
մաձայն երկարած եւ մինչեւ տողին վրայ իջած է:

Gardthausen, Մէնէվիշեան, Սարգիսեան,
Մալխասեան եւ Փառնակ մեր գիրը կը դնեն
յոյնէն: Սարգիսեան կ'ուզէ որ Մեսրոպ աչքի
առջեւ ունեցած ըլլայ նաեւ զնդ. Ծ գիրը. բայց
ասիկա, ինչպէս ըսինք, թէ ձեւով եւ թէ իր
թիւրաւ հնչումով յարմար չէ մերինին: Մար-
քուարդ ալ յն. Թ գրէն կը դնէ մեր գիրը, բայց
աւելի լաւ կը կարծէ հին էսթրանկէն Ե ձեւէն
գնելը, որ սակայն յունարէնին չափ նման չէ
հայուն:

Վրացերէն Բ գիրը Միւլէր կը հանէ
փիւնիկ Θ ձեւէն, բայց ըստ մեզ հայերէնի հետ
նոյն ծագումն ունի, ինչ որ աւելի պարզ
կ'երեւայ երբ համեմատենք յն. Թ ձեւը: Յոյն

տառին մէջի անշատ գծիկը վրացերէնին մէջ
թեւ մը դարձած է միակտուր գիր մը ունենալու
համար:

Ժ.

Մեր շրջակայ ազգերուն մէջ միայն Պար-
սիկներն են որ ունին այս հնչումը. այն է զնդ. օ,
պճ. օ: Հայերէնը շատ նման է վերջինին եւ
ակներեւ կերպով անկէ շինուած է: Արացերէն
Վ չ գրին մէջ, հիմնական ձեւը նոյն է. սինը
կը մնայ անփոփոխ, միայն ձախակողմեան ոլորքը
փոխանակ սինէն ձեղքել անցնելու՝ կրկնակ
օլորքով մը վեր կը դառնայ:

Յարութիւնեան այս գրին հետ համեմա-
տած է փիւնիկ Դ ի գիրը, իսկ էջ 314՝ հայե-
րէն Զ կամ Շ գրէն կը հանէ: Սարգիսեան
պրս. չ կամ զնդ. օ յ (Զ) գրէն (անշուշտ տա-
ռադարձութենէն խաբուելով, որովհետեւ ինքն
ալ արդէն յ կը տառադարձնէ): Տաղաւարեան
պրս. չ կամ բակտրիական փ (?) գրէն: Բայց
թէ փիւնիկ ի եւ թէ բակտրիական փ (?) չունին
հայ տառին հնչումը. հետեւաբար անոր հետ
չեն կրնար համեմատուիլ: Գալով ձախորդ պրս.
չ գրին, ասիկա արաբերէն չ գրին վրայէն
շինուած տառ մ'է եւ մօտաւորապէս թ դարու
գործ: Մարքուարդ Ժ գրին մեկնութիւնը ան-
ծանօթ կը համարի. կը զարմանա՞ք որ պճ. օ
ձեւը չտեսնելու զարկած է: Kopp կը զնէ
զնդ. օ e կամ օ y գրին նման ձեւէ մը, որ հին
պրս. կը կոչէ եւ որուն ինչ ըլլալը չգիտեմ:
Միւլէր վրացին կը զնէ փիւնիկ. Մ (ծ) գրէն
շրջուած, որովհետեւ այբուբենի շարքին մէջ
այս երկու գրերը իրարու դէմ ինկած կը գտնէ:

Ի.

Յարութիւնեան այս գիրը կը հանէ հայե-
րէն Լ-էն (տես վերը՝ Է-ի մասին ըսուածները):
Տաղաւարեան կը հանէ փիւնիկ Շ ի գրէն, որ
շատ նմանութիւն չունի մեր գրին հետ: Նմա-
նութիւն չենք գտներ նաեւ պալմիրական, սա-
մարական եւ հին սասանեան գրերուն հետ:
Հին սասանեան գիրը պալմիրականին մէկ թեւ-
թեւ ձեւափոխութիւնն է, այս գիրը քիչ մը
աւելի մանրանալով էութեան կէտի մէջ դարձած
է, ասորեերէնի մէջ ալ իսկ նոր պահլաւերէնի
մէջ ալ: Բայց ինչպէս յայտնի է, պահլաւերէնը
ձայնաւորներ չունի, ուստի այս տառը կը գոր-
ծածէ միայն իրրեւ երկար է: Չանգիկ գրու-
թեան մէջ՝ ուր ձայնաւորներու կատարեալ ա-
ռայութիւն մը կայ, պահլաւական այս տառը

յատկացուած է կարճ ի-ին, իսկ երկար ի-ին
համար՝ փշիկի մը յաւելմամբ շինուած է ք մանր
տառը (ինչպէս որ կարճ ք -էն շինուած է եր-
կար ք ւ, կարճ ք -էն շինուած է երկար ք ւ-
կարճ ք օ-էն երկար ք օ եւն): Միւլէր՝ որ
նախապէս թէ մեր գիրը եւ թէ վրացին սեմա-
կան ՚ (?) գրէն շրջուած կը համարէր, վերջին
անգամ հայերէն ի գիրը այս զանգիկ երկար
ի-էն կը հանէ, որ ոչ հնչումով նոյն է եւ ոչ
ձեւով: Ի՞նչ պատճառով Ս. Մեսրոբ պիտի
առնուր երկար է-ն, քանի որ կարճ ի կար: Չեւի
կողմէն յարմարութիւն մը գտնելու համար՝
Միւլէր զանգիկ ք գիրը ձախ կողմ կը դարձնէ,
յետոյ ուղիղ կը կանգնեցնէ, բայց ասով ալ
դեռ չէ ձեւանար:

Շատ գեղեցիկ կը մեկնեն Gardthausen,
Մէնէլիշեան, Սարգիսեան, Մալխասեան, Փառ-
նակ եւ Մարքուարդ, որ մեր ի գիրը կը համե-
մատեն յունական Լ գրին հետ: Այս հասարակ
ձողիկը քիչ մը աւելի պարզորոշ ձեւ մ'առնե-
լու համար՝ քովէն ստացած է թեւ մը: Այս
բանը գեղեցիկ կերպով կը ցուցնէ նաեւ վրա-
ցերէն Լ, որուն մէջ նոյն թեւը աւելցած է ձո-
ղիկին գլուխը: Սարգիսեան կը կարծէ որ հայ
գիրը յունարէնի Լ ձեւէն յառաջացած ըլլայ,
ուր ծայրի գծիկներուն տեղ դրուած է մեր
ի-ին թեւը, կը յիշէ նաեւ Է ձեւով գրութիւն
մը, որուն միջին թեւը շատ աւելի մօտ է մեր
գրին թեւին: Բայց աւելորդ կը գտնենք Սար-
գիսեանի այն ենթադրութիւնը թէ Մեսրոբ այս
գիրը յօրինած ժամանակ զնդ. ք գիրն ալ աչքի
առջեւ ունէր:

Միւլէր՝ որ նախապէս վրացի գիրը վերի
սեմական ձեւէն կը զնէր, վերջին անգամ կը
հանէ արամական Լ ձեւէն: Ասիկա շատ լաւ
կրնար մեկնել ոչ թէ վրացին, այլ աւելի հայե-
րէն ձեւը, եթէ ժամանակի այնքան մեծ անջրպետ
մը չգտնուէր երկուքին մէջտեղ:

Լ.

Այս հնչումը յատուկ է միայն հայերէնի:
միւս ազգերու Լ ձայնին դէմ կը գտնենք հայե-
րէն Լ թէ այբուբենի շարքին մէջ եւ թէ բա-
ռերու տառադարձութեան մէջ: Յարութիւնեան
եւ Տաղաւարեան այս գիրը կը հանեն փիւնի-
կեան Լ գրէն, որուն հետ նոյն են բարելական,
արամական, սամարական, հին եբրայական եւ
հին սասանեան ձեւերը: Էնթրանկէթ, ասորի,
սոգդիական եւ արաբական ձեւերը միայն ձախ
դարձած են. իսկ պճ. օ կը ած է փոքր ձեւա-

թենէ, կը մնան ասորերէնն ու էսթրանկէն, որոնք էապէս տարբերութիւն չունին իրարմէ: Ասոնցմէ կը դնեն նաեւ լակարտ եւ Մարքուարդ: Այս գրերը հայերէնի անցած ժամանակ՝ տակի կիսատ կլորակը ամբողջացած եւ աջակողմեան շրջագծէն դուրս երկարած է, այնպէս որ ձեւացած է երկրորդ թեւ մը, գրեթէ բոլորգիր ծ-ին նման: Յետոյ այս ձեւը երկաթագրի գեղագրութեան օրէնքներով ձեւաւորուած եւ յառաջ եկած է Ծ: Այս ձեւափոխութիւնը համապատասխան է ճիշտ ծ գրին ձեւափոխութեան, ուր նոյնպէս պէ՛, գրին տակի կիսատ կլորակը ամբողջացած եւ աջակողմեան շրջագծէն դուրս երկարած է թեւի մը պէս:

Վրացերէն ձեւը դժուար է մեկնել: Փիւնիկերէն, արամերէն եւ պալմիրական ձեւերուն բաւական նման է. բայց գլուխը գոց է, եւ աւելորդ թեւ մը ունի: Աւելի յաջող կ'ըլլար եթովպականին համեմատութիւնը, բայց չեմ կարծեր որ այս գրերը իբր օրինակ ծառայած ըլլան վրացերէնին: Ուստի նորէն պիտի դիմենք ասորականին: Իմ կարծիքով յաջորդական փոփոխութեանց շարքը կարելի է դնել հետեւեալ ձեւով: Ասորիին տակի կիսատ կլորակը, ինչպէս հայերէնի մէջ, նոյնպէս հոս ալ աշխատուած է ամբողջացնել. բայց մինչդեռ հայուն մէջ աջակողմեան շրջագծին մէջէն ձեղքած անցած է, հոս ընդհանրապէս ուղղակի վեր բարձրացած է, որով յառաջացած է գրեթէ B-ի նման ձեւ մը, որ յետոյ դարձած է Բ: Նկատենք որ հոս ալ ձեւափոխութեան նմանութիւն մը կայ Թ ը գրին հետ, ուր նոյնպէս պէ՛. Ս գրին տակի կիսատ կլորակը՝ փոխանակ հայուն պէս շրջագիծը ձեղքել անցնելու, ուղիղ դէպի վեր բարձրացած է:

Կ.

Այս գրին ծագումը որոնելէ առաջ՝ պէտք է որոշել անոր համապատասխան գրերը օտար այբուբեններուն մէջ:

Յունարէնի մէջ այս կարգի երկու գիր ունինք՝ K եւ X, որոնցմէ առաջինը տառադարձուած է միշտ է, երկրորդը +: Իրանեանները ունին մէկ գիր (𐬕), որ տառագարձուած է մեծ մասամբ է եւ երբեմն միայն + (շատը յետին): Սեմականները ունին նոյնպէս երկու գիր, մէկը kaf (եբր., 𐤎, ասոր. ܟ, արաբ. ڪ) եւ միւսը qof (եբր., 𐤑, ասոր. ܩ, արաբ. ڦ), kaf-ը հայերէն տառագարձուած է +, qof-ը է. համա. Բրիտիշ = ասոր. Br̄iṣṣō, Դիզաթ = Deṣṣad,

կամիշով = Qāmīšo, կատինայ = Qattīnā, աքսոր = aksorīa կաթսայ = qadsā, կատու = qattū, կարկուրեայ = qarqūrā, կաքաւ = qaq-qawā, կեղեւ = qelāfā, կուղ = qūzā, կտաւ = gettau, ղեկ = leqā, մաքս = maṣṣā, մարակ = matragā, շուկայ = šūqā, սակուր = seqūrā, փրկեմ = paraq, քահանայ = kāhnā, քաղդեայ = ʔaldāyā, քնքար = kakkarā, քարոզ = kārōzā, քնար = kennārā, քոշնայ = kušnā, քուսիթայ = kōsīṭā, քուրայ = kūrā, քուրմ = kumrā, քրորէ = krōwā, քրքում = kurkamā, քոշ = kewšā (տես Հիւպշ. Arm. Gramm., էջ 286—320):

Ընդունելով որ յն. K ծագած է փիւնիկեան kaf-էն, իսկ X ծագած է փիւնիկեան qof-էն, կը գտնենք նոյնպիսի հակառակութիւն մը, ինչ որ գտած էինք Թ եւ S գրերուն մէջ. յն. K := հայ. է, յն. K = սեմ. 𐤎, բայց սեմ. 𐤎 = հայ. +, իսկ յն. X = հայ. +, յն. X = սեմ. 𐤑, բայց սեմ. 𐤑 = հայ. է:

Ինչպէս Թ եւ S գրերուն առթիւ ըսած ենք, Մեսրօր պէտք չունէր հետեւելու գրերու սկզբնական ծագման պատմութեան, այլ միայն անոնց հնչումին. հետեւաբար մենք ալ մեր համեմատութեանց մէջ պէտք է որ ի նկատի ունենանք միայն ձայնական համապատասխանութիւնները, ինչպէս ըսած ենք Յուդակին մէջ:

Kopp մեր գիրը կը հանէ խպտի 𐬕 (քէյ) գրէն. Միւլլեր՝ նախ սեմական 𐤎 ձեւէն կը հանէր, յետոյ պալմիրական 𐤑 գրէն կը հանէ (WZKM. 1890, 284—88, թրգմ. ՀԱ. 1891, էջ 70). Յարութիւնեան կը դնէ փիւնիկեան 𐤎 եւ արամեական 𐤎 ձեւէն: Բայց այս բոլորը մեր + գրին կը համապատասխանեն եւ ոչ թէ է-ին: Սեմական qof գրին զանազան ձեւերը բոլորովին հեռու են մեզմէ, ինչպէս նաեւ զենդ ու պահլաւ 𐬐 ձեւը: Տաղաւարեան կը դնէ հայերէն Գ գրէն ձեւափոխուած, ինչ որ անյարմար կը կարծեմ: Gardthausen, Մէնելիշեան եւ Սարգիսեան կը հանեն յն. K գրին նօտարգիր 𐬕 ձեւէն. Մարքուարդ այս վերջինին հետ կը յիշէ նաեւ ասորի 𐬕 գրին 𐬐 վերջածեւը (350/400 թ. Յ. Ք.). չափազանց նման է նոյնպէս հին սասանեան 𐬐 գրիւր. այնպէս որ մենք կը վարանինք այս երեքէն մէկը որոշել:

Վրացերէն 𐬕 հայերէնէն գրեթէ տարբերութիւն չունի եւ միեւնոյն վճռին կ'ենթարկուի. ուստի սխալ կը գտնեմ Միւլլերի մեկնութիւնը, որով վրացի գիրը արամական 𐬐 ձեւէն կը հանէ:

Ճ.

Սարգիսեան եւ Տաղաւարեան կը հանեն արաբ. Շ գրէն, որ ոչ մէկ նմանութիւն ունի մեր գրին հետ: Նախ՝ կայ հնչման տարբերութիւնը (չ հին տառադարձութեամբ կը դառնայ ջ եւ արեւմտեան նոր հնչմամբ միայն ճ է). երկրորդ՝ ձեւի տարբերութիւնը (գիրը պէտք է գլխիվայր դարձնել, թեւը շրջել եւ պակաս մէկ թեւը աւելցնել). երրորդ՝ ժամանակի եւ տեղի մեծ հեռաւորութիւնը: Kopp, Klaproth եւ Լակարտ կը հանեն խպտական Մ (janja) գրէն, որոնց համաձայն է նաեւ Մալխասեան: Թարու-թիւնեան (էջ 313—14) մէկ անգամ իրաւունք կու տայ Kopp-ին եւ երկրորդ անգամ յունարէն X + տառէն կը հանէ! Բայց խպտի Մ ունի ջ հնչումը եւ կը համապատասխանէ մեր Ջ-ին, ոչ թէ ճ-ին: Մարքուարդ ալ չ'ընդունիր զայն, որովհետեւ Ե դարուն Հայոց ու խպտներու մէջ յարաբերութիւն չկար: Սակայն Մարքուարդ իր կողմէն մեկնութիւն մը չի տար այս գրին:

Մեր շրջակայ ազգերէն միայն իրանեան. ներն ունին ճ Ե գիրը, ուստի Մեսրոպ ասոնց միայն գիմած պիտի ըլլար: Ինչպէս Յուդայէն կ'երեւայ, իրանեան այբուբեններուն մէջ՝ յ ունի երեք ձեւ, որոնք իրարմէ շատ կը տարբերին, բայց այնու ամենայնիւ միեւնոյն գրին տարբերակներն են: Առաջին ակնարկով ասոնց եւ հայ. ճ-ի մէջ նմանութիւն չենք տեսներ, բայց եթէ օգնութեան առնունք վրացի ձեւը, կրնանք նմանութեան գծեր գտնել: Առաջին իրանեան ձեւը բաղկացած է երկու մասէ, թեք չ մասէն, որուն գլուխն ագուցուած է կեռ գիծ մը: Կեռ գիծը վրացոյն մէջ ուղղուած է, իսկ թեք մասը անշան փոփոխութիւն մը ստացած է, որ յետին զարգացման արդիւնք է: Հայերէնի համար պէտք է Զ ձեւէ մը, որուն մէջ եթէ ընդունինք որ վերի կորութիւնը հետզհետէ կը ճատուած ըլլայ, իսկ տակի կիսատ կլորակը ամբողջանալով՝ ձախակողմեան շրջագծէն դուրս ելած ըլլայ, այն ժամանակ կ'ունենանք ճ գիրը: Զարգացման նոյն երեւոյթը կը ներկայացնեն նաեւ Ժ եւ Ծ գրերը, մանաւանդ վերջինը, որուն մայրը՝ ասորի Զ իրանեան ճ-ի աջ շրջուած ձեւն ունի գրեթէ: Տակի կիսատ կլորակին ամբողջացումն ու շրջագծէն դուրս երկարիլը ընդհանուր է բոլորին: Եթէ ասորի Զ ձեւը տուած է հայերէն Ծ, նոյն զարգացմամբ իրանեան ձեւն ալ պիտի կրնար տալ ճ, որ Ծ գրէն իրապէս տարբեր չէ ձեւով:

Միւլլէր մեր գիրը հանած է սասանեան Ե ձեւէն, որ ինձ անծանօթ է: Բայց եթէ ասիկա ուղիղ է, ուրեմն մենք ունինք միեւնոյն գրին համար չորս իրարմէ տարբեր ձեւեր, եւ այն ժամանակ դժուար չէ ենթադրել որ ասոնց հետ գտնուէին նաեւ ուրիշ միջին ձեւեր՝ որոնք աւելի նման ըլլային հայերէն ճ-ին:

Մ.

Թարութիւնեան եւ Տաղաւարեան կը հանեն փիւնիկեան 𐤌 գրէն, որ ամենեւին նմանութիւն չունի մեր գրին հետ: Տաղաւարեան կը յիշէ նաեւ փիւնիկ. 𐤌 ձեւ մը՝ որ ինձ անծանօթ է եւ նմանութեան հետք մ'ալ չունի: Կը սխալի նաեւ Միւլլէր, երբ կը համեմատէ սեւ մական 𐤌 ձեւին եւ սասանեան ու զանգիկ գրեւուն հետ: Փառնակ կը հանէ պահլաէն, բայց չեմ գիտեր թէ ինչ նմանութիւն կրնայ նշմարուիլ ասոր հետ: Էսթրանկէյո, ասորի եւ միւս սեմական ձեւերն ալ չունին նմանութիւն: Մարքուարդ կը գնէ հնագոյն եգեսական (ասորական) 𐤌 ձեւէն, որ իւր թէ դարձուած է աջ եւ յետոյ գլխիվայր շրջուած է, չլիթելու համար Ո-ի հետ: Բայց չէ՞ որ այն ժամանակ ալ Ս-ի հետ կը շփոթուէր: Տրուած բացատրութեամբ կը հասնինք Ա ձեւին եւ ոչ թէ Մ-ի: Մարքուարդ այս չափին վրայ աւելցնելու էր նաեւ թէ Ա-ի հետ ալ չլիթելու համար՝ ծայրի թեւը վերի կողմը դրուեցաւ: Բայց այսչափ ձեւափոխութիւն շատ է մէկ գրի վրայ:

Իրաւունք ունին Gardthausen, Մէնէ-վիշեան, Սարգիսեան եւ Մալխասեան, որոնք մեր գիրը կը համեմատեն յունարէնի հետ: Սարգիսեան կը գնէ յն. ς ձեւէն, բայց ասիկա շատ յարմար չէ մեր գրին: Պէտք է առնուլ Gardthausen-ի եւ Մէնէվիշեանի առաջարկած Ա ձեւը, որ կը գործածուէր քրիստոնէական թուականէն առաջ եւ յետոյ, ինչպէս կը գտնենք սինայական նշանաւոր Աւետարանի ձեռագրին մէջ: Գունարէնի այս ձեւէն ծագած է խպտական 𐤌: Այս պատճառաւ աւելորդ է Kopp-ի եւ Klaproth-ի առաջարկութիւնը, որոնք մեր գիրը կը հանեն խպտական այս ձեւէն: Հայերէնի մէջ յոյն գրին աջակողմեան եւ ձախակողմեան մասը փրկները ընջուած են եւ ասոնց տեղ աւելցուած է գլխուն վրայի կորութիւնը, տարբերելու համար Ս-էն, առանց որոյ անոր հետ բոլորովին նոյն պիտի ըլլար: Մարքուարդ ընդունելով եգեսական ծագում, բնական է հակառակ պիտի ըլլար յունարէնին, որմէ շատ

(իմա զնդ.) 3-էն շրջուած կը համարէ. իսկ Մարքուարդ սասանեան է ձեւէն:

Ես չեմ կրնար վերջին վճիռ մը տալ եւ կը տատանիմ յունարէն եւ սասանեան ձեւերուն մէջտեղ:

Վրացերէն **К** ն հայերէն **Կ**-էն մեծ տարբերութիւն չունի. բայց իր աջ դարձած կառուցով կարծես կը ցուցնէ որ ինչպէս իրեն, նոյնպէս եւ հայ գրին համար աւելի լաւ է ընդունիլ սասանեանը:

Ը.

Միւլէր այս գիրը կը հանէ սեմական 7 (իմա պալմիրական 2) գրէն, որմէ կը դնէ նաեւ վրաց. 5! (ըսել կ'ուզէ Ս 2): Սարգիսեան կը հանէ արաբ! ش կամ զնդ. 8 է ձեւէն, որուն ինչ ըլլալը չհասկցայ: Գարութիւնեան փիւնիկ W ա կամ սասանեան 22 է ձեւէն: Տաղաւարեան փիւնիկ Կ գրէն, որ մեր ք գրին արժէքն ունենալով՝ ոչ ձեւով կը յարմարի եւ ոչ ձայնով: Սասանեան ձեւին ալ նմանութիւնը խաբուսիկ է. որովհետեւ նախ տառը պէտք է կիսել եւ առնուլ միայն կէսը. այն ալ կը համապատասխանէ մեր բոլորգիր 2-ին, որ յետին ժամանակի գործ է: Աւելորդ է խօսիլ արաբ. ش-ին վրայ: Միւս սեմական ձեւերը, ինչպէս նաեւ խպտին, իրենց եռաձիւղ մատերով շատ հեռու են մեր գրէն:

Կը մնան յունարէնը, զանգիկն ու պահլաւը:

Gardthausen, Մէնէվիշեան եւ Մալխասեան մեր գրին հետ կը համեմատին յն. 3 + ձեւը, որուն համաձայն էր նաեւ Հիւլաշեան, ինչպէս յայտնած է ինձ իր դասախօսութիւններէն մէկուն մէջ: Գունարէնի մէջ, ինչպէս յայտնի է, 2 ձայնը չկայ. եւ եթէ Մեսրոբ փափաքէր մեր 2-ին համազօր մը փոխուել յունական այբուբենին մէջ, պիտի ընտրէր կամ σ եւ կամ ξ +: Առաջինը իր բնիկ պաշտօնն ունենալով, իսկ երկրորդը իբր աւելորդ տառ մնալով՝ այս վերջինը կրնար աւելի լաւ համարուիլ՝ մանաւանդ որ յոյներն ալ իրենց Ἀρταξίης = Արտաշէր, Ἀρταξίας = Արտաշէս, Ἀρτάξατα = Արտաշատ եւն տառադարձութիւններով կը թուէին ցուցնել թէ է տառը կրնայ փոխանակել մեր 2 ձայնը: Այս պատճառաւ է անշուշտ որ Մեսրոբ հայերէն գրերու շարքին մէջ 2 գիրը զետեղած է ճիշտ հոն՝ ուր կ'իյնայ յն. ξ (ν նի եւ 0 ո-ի մէջտեղ):

Ճ տառը շատ բազմաշարժար ձեւ մը ունի. հնագէտ ունէր 3 ձեւը, որ յետոյ ուղղահայեացք կորսնցնելով՝ եղաւ 3, բայց նաեւ երեք անջատ գծերը իրարու հետ միանալով՝ եղաւ վերջապէս ξ, որուն հնագոյն ձեւը տես Գուցակին մէջ: Ասիկա մեր 2-էն մեծ տարբերութիւն չունի:

Վերոյիշեալ գիտուններուն հետ մենք ալ պիտի ընդունենք այս շատ յարմարաւոր մեկնութիւնը, եթէ սակայն աւելի յարմարը չգտնուէր: Ասիկա է պՏԼ. 8 գիրը, որ թէ ձայնով (միջդեռ է ունէր + հնչումը) ու թէ ձեւով նոյն է հայերէն 2-ի հետ: Թն. է ձեւը հայերէն 2-ին հասնելու համար՝ վերի երկու ուղրքներէն մէկը պիտի պակսէր, իսկ պահլաւերէն 8 ձեւին մէջ՝ ձախակողմեան փլիկը պէտք է թելի պէս երկարել գրին գլխուն վրայ:

Մեր կարծիքը կը հաստատէ նաեւ վրացերէն 9 է, որ աւելի դիւրութեամբ կրնայ նոյն պահլաւ ձեւէն ծագիլ, քան թէ յն. ξ-էն:

Մարքուարդ մեր 2 գիրը կը համեմատէ հին եգիպտական Կ եւ Ատրպատականի մէջ հնարուած բնիկ պահլաւիկ Ե գրին հետ, որ յետնագոյն Արշակունեաց դարմներուն եւ քանի մը հնագոյն սասանեան արձանագրութեանց վրայ կը նշմարուի:

Մենք՝ մեր եւ յիշեալ գրերուն մէջ նմանութիւն չենք տեսներ:

Ո.

Գարութիւնեան եւ Տաղաւարեան կը հանեն փիւնիկեան 0 ('այն) գրէն, որ սեմականներուն յատուկ կոկորդային հնչում մ'է (արաբ. ع) եւ ամենեւին կապ չունի մեղի հետ: Միւլէր կը հանէ զնդ. 3 0 գրէն, բայց թէ ասիկա ինչքան տարբեր է մերինէն, պէտք չկայ բացատրելու: Մարքուարդ կը դնէ էսթրանկէլօ + կամ Հաճիապատի (պՏԼ.) 7 գրէն, որ իբր թէ ձեւափոխուեր է յն. 0 գրին կաղապարով: Բայց եթէ յն. 0 գրին է ծառայած իբր կաղապար, ալ ինչ պէտք կայ յիշելու էսթրանկէլօն ու պահլաւը:

Մեր գրին մայրն է յն. 0, ինչպէս կ'ընդունին Gardthausen, Մէնէվիշեան եւ Մալխասեան: Միւս այբուբենները արդէն զուրկ են համապատասխան ձայնաւորէն: Գունարէն տառը ձեւով ու ձայնով նոյն է մեր Ո-ին հետ: Միակ տարբերութիւնն այն է որ Ո-ին տակը բաց է, միջդեռ յունարէնը չորս կողմէն գոց կ'ընտրուի մ'է: Gardth. կ'ըսէ թէ յունարէնի մէջ ալ կայ կիսաբաց բնիկ 0, միայն թէ այս բա-

284—88, թրգմ. ՀԱ. 1891, էջ 70) պաշտօնական ձևէն, որ գէշ գրուած 3-ի կը նմանի կ'ըսէ: Բայց ոչ մին եւ ոչ միւսը նման է հայերէն Պ-ին: Յարութիւնեան ունի նաեւ փիւնիկ ձևը. այս ձևը բաւական կը յիշեցնէ հայերէն Պ գիրը. ուստի փափաքելով ստուգել անոր գոյութիւնը, դիմեցի ընկերոջս Պր. Կ. Բասմաջեանի: Պր. Բասմաջեան իր նամակին մէջ (1893 յունվ. 7 Ն. տ.) կը յայտնէ որ այսպիսի ձև մը չէ կրցած գտնել փիւնիկերէնի մէջ: Հայերէնէն տարբեր են նաեւ միւս սեմական ձևերը, ինչպէս նաեւ ասորի օ եւ պՏ. օ, որոնք մեր տեսութեամբ արդէն չեն կրնար գործածուած ըլլալ իբր օրինակ հայ այբուբենին: Մարքուարդ կ'ըսէ թէ այս գրին ծագումը չի գիտեր. բայց միեւնոյն ժամանակ սասանեան Գ կամ եղեսական (ասորական) Ծ Գ գրին կրկնութիւնը կը կարծէ: Ուղիղ մեկնութիւնը կու տան Gardthausen, Մէնէվիշեան, Մալխասեան, Սարգիսեան եւ Փառնակ, որոնք Պ գիրը կը դնեն յաւարէն Ո-էն:

Այս գիրը յունարէնի մէջ երկու ձև ունեցած է. միաճիւղ (I) եւ երկճիւղ (II). առաջինին շարունակութիւնն է լատինական P, որ սակայն շուտով ջնջուած է յունարէնի մէջ: Տեւական եղած է երկճիւղ II, որ անցած է նաեւ ուսերէնի: Հայերէն գիրն ալ յունական երկճիւղ II-էն է:

Երկճիւղ II-ն ալ քանի մը ձև ունեցած է, որոնցմէ երեքը տես մեր Յուցակին մէջ: Սարգիսեան մեր գիրը կը հանէ Յուցակին վերջին ձևէն, ենթադրելով որ ասոր գագաթին վրայ երկարող հորիզոնական գծին աջ ծայրը քիչ մ'աւելի վար կախուած է, որով ձեւացած է մեր Պ-ին երրորդ երկար սիւնը: Բայց այն ատեն ընդունելու է նաեւ որ յունարէն գրին առաջին եւ երկրորդ սիւներն ալ կարճրցած են մեր մէջ, եւ հորիզոնական գծին ձախ ծայրը ջնջուած է: Ասիկա քիչ մը երկար է: Լաւագոյն մեկնութիւնը կ'աւանդէ Gardthausen, որ մասնաւոր զ'ընէ ցուցակին երկրորդ ձևը: Ասոր սկիզբը գտնուած փոքրիկ ուղղորդ հայերէնի մէջ քիչ մը վարէն առնուելով՝ աւելի երկարած է, որով յառաջ եկած են մեր գրին երեք ճիւղերը, ինչպէս է նաեւ յունարէն բոլորգիր գրութեան մէջ: Չախակողմեան թելին երկարացման համար կարելի է համեմատել նաեւ թ. եւ խ:

Վրացերէն Ս ու կը թուի թէ ծագած ըլլայ պՏ. օ-էն, ինչպէս կը դնէ նաեւ Միւլէր. հմմտ. վրաց. Յ = պՏ. օ չ:

2.

Յարութիւնեան կը հանէ հայերէն Զ գրէն: Սարգիսեան զնդ. Զ Գ գրէն, որ թէեւ ձեւով նման է մեր գրին, բայց ձայնով տարբեր ըլլալով՝ հոս գործ չունի: Տաղաւարեան կը հանէ պրս. Շ գրէն, որ Թ—Ժ դարուն ձեւացած է արաբերէն Շ Զ գրէն՝ այլանմանութեան օրէնքով, եւ կը համապատասխանէ մեր օ գրին: Gardthausen (որուն հետեւելով նաեւ Մէնէվիշեան) կը համեմատէ յն. Փ + գրին հետ. բայց այս գիրը Ս Մեսրոբի ժամանակ արդէն շատոնց ջնջուած էր եւ մերինէն շատ տարբեր հնչում ունենալով՝ բնաւ չկրնար համեմատութեան առնուիլ: Մարքուարդ կը հրաժարի այս գրին մեկնութիւն մը տալէ: Միւլէր նախապէս կը դնէր սեմ. Կ Կ (!) ձևէն, ասիկա իբր թէ ուղիղ գիրքով տուած է վրացերէն Յ չ (!), իսկ գլխավայր դառնալով՝ եղած է հայերէն Զ: Բայց յետոյ ասկէ հրաժարած՝ կը դնէ զնդ. Զ Գ գրէն (WZKM. 8, 285, թրգմ. ՀԱ. 1894, 295): Փառնակ կը դնէ պահլաւէն, բայց չեմ հասկնար թէ ինչ կը հասկնայ պահլաւ ըսելով: Պահլաւերէնի մէջ Զ ձայնին համար յատուկ նշան մը չկայ. ստոր տեղ կը գործածուի օ չ, Զ, Զ, Զ եւ ասոր կցեալ օ ձևը:

Մեր շրջակայ ազգերու այբուբեններուն մէջ երկու տեղ միայն կրնանք գտնել հայերէնի համապատասխան գիր մը. առաջինն է եթովպացերէն Ճ Ե ձևը, որ տեղի հեռաւորութեան պատճառով մէկ կողմ կը քնայ, երկրորդն է զանդիկ Զ Ե, որուն հետ Միւլէր կը համեմատէ հայերէն գիրը: Ասիկա թէ ձեւով եւ թէ ձայնով նոյն է հայերէնի հետ: Հայերէնի մէջ գրին գլխիւ քիչ մը գոցուած է, իսկ պոչը դրուած է երկաթագրի հայկական այն ոճով՝ որ կը գտնենք նաեւ Զ, Զ, Զ, Զ գրերուն մէջ: Բոլորգրի մէջ այս ձևը փոխուած է եւ պոչը դարձած է միայն աջ. հմմտ. Գ, Զ, Զ, Զ:

Վրացերէն Ճ Զ նոյն ծագումն ունի. իր ծումուած ձևը համապատասխան է մեր Զ-ին ծուռ ու մուռ գլխին:

(Ըստ Գ. Գ. Գ.)

Հ. ԱՍՏՈՒՆՅԱՆ

